

VASTULAUSE JANAR MIHKELSAARE ARTIKLILE „JURI LOTMANI SEMIOOTILINE KULTUURITEOORIA VÕI ERNESTO LACLAU POLIITILINE ONTOLOOGIA“

ANDREAS VENTSEL¹, PEETER SELG²

1. SISSEJUHATUS

Acta Politica Estica 7 (2016) numbris ilmus Janar Mihkelsaare artikkel „Juri Lotmani semiootiline kultuuriteooria või Ernesto Laclau poliitiline ontoloogia“. Tegemist on kindlasti tugeva teoreetilise artikliga, milles kumab läbi autori kursisolek nii Juri Lotmani kui ka Ernesto Laclau töödega. Lisaks sellele haaratakse oma argumentide toetamiseks kaasa mitmete teiste autorite tööd, olgu näidetena mainitud Agambeni tõlgendused Saussure'i keeleteooriast, Monticelli tõlgendused Lotmani kultuurisemiootikast. Seetõttu laiendab käeoleva artikkel oluliselt Lotmani ja Laclau mõistmisvälja.

Tõsi, artikli eesmärgiks pole mitte niivõrd Lotmani ja Laclau võrdlev analüüs, vaid esmajoonel seatakse probleemsituatsiooniks Andreas Ventseli ja Peeter Selgi semiootilises hegemooniateoorias esitatud Lotmani ja Laclau süntees. Seega on Mihkelsaare artikli näol tegemist mitmekordse interpreteeringuga: autor tõlgendab nii Lotmani ja Laclaud, kui ka meie tõlgendust nendest. Seetõttu peame siin vägagi tähelepanelikult silmas pidama, mida täpsemalt Mihkelsaar kritiseerib. Näib, et suur osa kriitikast on tingitud nimelt sellest, et pole tabatud meie peamist eesmärki, mida me kultuurisemiootika ja Laclau diskursuseanalüüsi teooriaga oleme püüdnud saavutada. Ehk teisisõnu: Mihkelsaare tõlgendus meie eesmärkide kohta ei taba märki. Aga sellest kõigest allpool, kus esmalt osutame mõningatele meie eesmärkide probleemsetele tõlgendustele Mihkelsaare poolt ja liigume siis kriitiliselt tema Lotmani ja Laclau tõlgenduste juurde.

1 Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituut, kontakt: andreas.ventsel@ut.ee

2 Tallinna Ülikooli ühiskonnateaduste instituut, kontakt: peeter.selg@tlu.ee

2. SEMIOOTILISELE HEGEMOONIAATEORIALE SEATUD EESMÄRKIDEST

Mihkelsaar alustab oma artiklit uurimismaterjali piiritlemisega ja ütleb, et „uurimustöö tõukub artiklist „An Outline for a Semiotic Theory of Hegemony“ (Selg ja Ventsel 2010), kus Peeter Selg ja Andreas Ventsel soovivad „tuua Laclau ja Lotmani dialoogi. /.../ Nende artikkel püüab näidata, kuidas Lotman ja Laclau annavad oma kaunis sarnastele ideedele erineva terminoloogilise ning teoreetilise raamistiku. Vorm on teine, ent sisu on lõppkokkuvõttes üks ja seesama“ (sealsamas: 2). Siiski on raske nõustuda tõlgendusega, et oleme selliseid eesmärke antud artiklis seadnud. Ja on enam kui kaheldav, et väidame midagi sellist ka oma teistes artiklites (Selg; Ventsel 2008, Ventsel 2011 jne), millele Mihkelsaar muuhulgas osutab. Teadupärast on üks ja sama asi ikka üks asi, ning sellisel juhul poleks me seda sünteesi ette võtnud. Seejuures olime teadlikud ka võimalikest ohtudest, mis interdistsiplinaarse lähene-mise puhul võib metodoloogilist segadust tekitada. Üheks selliseks küsimuseks oli, kuivõrd säilib olukorras, kus erinevate distsipliinide vahelised piirid hägustuvad, nende distsipliinide endi identiteet (vt nt Ventsel 2011). Eriti, kui arvestame, et interdistsiplinaarsuse lättteks on ennekõike vanade teaduskeelte enda jõuetus maailma mitmekesisuse seletamisel, mitte aga lihtne eripalgeliste distsipliinide liitmine (Barthes 1980: 155). Tõsi, mitte kõiki metodoloogilisi probleeme ei ole me käsitlenud Mihkelsaare kriitika aluseks olevas artiklis, kuid pilguheit meie varem osutatud artiklitele oleks ehk tal aidanud vältida sellist etteheidet.

Agapöördugem nüüd Mihkelsaare ühe peamise vastuargumendi juurde, mille võib sõnastada järgnevalt: kui Lotman tegeleb ennekõike semiootika kui meetodi ja metodoloogiaga, siis Laclau tegutseb eelkõige ontoloogilisel tasandil, mistõttu nende autorite kaudu ühise teoreetilise raamistiku loomise, millega siinkirjutatud on tegelenud, võib seada kahtluse alla. Vaatamata sellele, et niisugune metodoloogiline tõlgendus on Mihkelsaare sõnul „täiesti arusaadav ja teaduslikust seisukohast isegi otstarbekas ja hädavajalik, olen [Janar Mihkelsaar] siiski veendunud, et midagi olulist läheb kaotsi, kui arvatakse, et selline interpretatsioon on ainuvõimalik“ (sealsamas: 5). Enne kui edasi minna, tuleb siinkohal teha teine oluline täpsustus: me pole kuskil (ei Semiotica artiklis ega mujal) öelnud, et see on ainuvõimalik tee. Põhimõtteliselt osutaks niisuguse ainuvõimaliku tõlgenduse rõhutamine tähenduse sulustamisele, mis oleks aga ilmselgesti meie teoreetilise raamistiku alusloogikaga vastuolus. Samuti ei väida me, et Laclau sõnavara saab „kergesti välja vahetada Lotmani vastavate mõistetega – ja seda ilma et tõlkimise käigus läheks kaotsi midagi sisuliselt.“ (sealsamas: 2). Me rõhutame korduvalt, et kultuurisemiootika ja poliitilise diskursuseanalüüsi sünteesi eesmärgiks ongi kummagi lähenemise dialoog, viljastav kooskõla, mis võimaldaks paremaid võimalusi just teise tasandi mudeli loomiseks, mida võiks kasutada mitmekülgsemate konkreetsete empiiriliste analüüside praktiseerimisel. Oleme oma töödes osutanud ka teistele autoritele, kes on Laclaule ette heitnud tema teooria liigset abstraktsuse astet, mis ei paku vahendeid konkreetsete poliitiliste analüüside jaoks (nt Kaplan 2010; Jorgensen, Phillips 2002).

Seega on meie lähenemine erinev Mihkelsaare omast, kes püüab ilmtingimata rõhutada nende kahe autori põhimõttelist kokkusobimatust, rõhutades, et niisugune Lotmani ja Laclau teooriatevaheline tõlkimisprotsess peab „isegi parima tahtmise juures karile jooksmä“ (sealsamas: 2), „kus Lotmanil ja Laclaul on raske (kui mitte võimatu) leida ühist keelt“ (sealsamas) ja kus lugeja tuleks ennekõike suunata „teelahkmele, kus seistakse silmitsi vältimatu otsusega valida kas Lotmani või Laclau mõtlemistee“ (sealsamas: 25). Vaatame järgnevalt, millised probleemid on sellise tõlgenduse esile kutsunud.

3. ONTOLOOGIA VÕI MEETOD

Mihkelsaar kirjutab filosoofiliselt, et kui mõtlemisele annab orientiiri asi ise ehk diskursiivse formatsiooni olemine, siis semiootikule on primaarne töökindel ja efektiivne metodoloogia. Seetõttu lahutab semiootilist meetodit ontoloogilisest mõtlemisest kuristik (sealsamas: 7). Selle väitega võib ja tulebki nõustuda, sest loomulikult pole ka siinkirjutajate arvates meetod sünonüümne ontoloogia mõiste sisuga. Ent kuidagi ei või nõustuda sellega, et see oleks vastulause meie lähtepunktile, et Lotmani ja Laclau ontoloogia on kongeniaalsed.

Ontoloogia all pidasime meie silmas ennekõike teadusteooria aluslauseid maailma kohta, mis võetakse omaks eeldusena. Need aluslused püüavad määratleda selle, mis ülepea olemas on. Loomulikult, ikka selle konkreetse teadusdistsipliini horisondilt vaadatuna. Tuleb tunnistada, et tollastes teadustöö tingimustes ei tegele- nud Lotman ja teised koolkonna liikmed oma varasemates töödes kultuurisemiootika baaseelduste läbivalgustamisega just väga eksplitseeritud kujul, kuna kultuurilistele protsessidele autonoomia omistamine oleks läinud vastuollu nõukogude ideoloogiat valitsenud marksistliku paradigmgaga. Sellest taustast on kenasti kirjutanud Max Waldstein oma raamatus *Soviet Empire of Signs*, mis kirjeldab Tartu–Moskva kultuurisemiootika koolkonna tegevust ja selle tegevuse piire nõukogude akadeemilise elu tingimustes (vt ka Ventsel 2011, 2017; Moscow-Tartu School of Semiotics. History, Memories, Thoughts 1998).

Kuid see ei tähenda, et ontoloogilise tausta rekonstrueerimine oleks kultuurisemiootika puhul võimatu. Kaugel sellest. Nii on Mihhail Lotmani järgi võimalik Lotmani töödes selgelt näha kantiaanliku filosoofia mõjusid (Lotman 2000). Ühe oma viimase raamatu „Kultuur ja plahvatus“ sissejuhatavas peatükis, kus polnud vaja enam kirjutada kohustuslikke lõike marksistlik-leninliku filosoofia viljastavast mõjust kultuurisemiootikale, tõmbab ka Juri Lotman paralleele semiootilise maailma ehk semiosfääri ja meile tähenduslikult tunnetamatuks jääva ekstrasemiootilise maailma ning Kanti fenomenaalse ja noumenaalse maailma vahele (2009). Ei hakka siinkohal aega pühendama Lotmani ja Kanti erinevustele (apriooruse eitamine jne), kuna see pole antud juhul niivõrd oluline, vaid vaatame, mis positsiooni võtab Laclau Kanti suhtes, kuidas vaatab Laclau diskursust ja diskursusevälist. Artiklis „Diskursus“ väidab ta otsesõnu, et „Diskursiivse lähenemise peamise

hüpoteesi kohaselt sõltub juba tajumise, mõtlemise ja tegutsemise võimalikkus ise teatava tähendusliku välja strukturaatsioonist, mis eelneb igasugusele faktuaalsele vahendamusele“ (Laclau 2015a: 385). Niisugune lähenemise juured viivad välja aga Kanti filosoofiani (sealsamas). Loomulikult, nii nüüdisaegsetel diskursusteooriatel, kui ka kultuurisemiootikal on otsustavaid erinevusi Kanti mõtlemisest, näiteks aprioorse tunnetusstruktuuri küsitavaks seadmine ja „diskursiivsete väljade“ mõtestamine Saussure'i keeleteooriast alguse saanud traditsioonile toetudes. Oluline meie seisukohalt aga on, et nii Laclau kui Lotman tegelevad ontoloogilisel tasandil diskursuse/teksti/semiosfääri ja sellest väljajääva piiritlemisega ja nende järeldemitega, mille see tähistamisprotsessis kaasa toob. Nii nagu Lotmani töödes on semiosfääriväline ehk ekstrasemiootiline põhimõtteliselt ainult abstraktne objekt, tegelikult isegi ettekujutamatu, nii on ka Laclau jaoks kogu sotsiaalne objektiivsus antud meile diskursiivselt.

Mihkelsaar püüab oma ontoloogiatasandi kriitikat toetada „reaalse“/„reaalsuse“ ning „piiri“/„piirjoone“ erinevuse sissetoomisega: Lotman „on huvitatud tähistamise suhtest välise semiotiseerimata reaalsusega, [Laclau] aga tähistamise suhtest sisemise võimusega tähistada tähistamist (struktuuri) ennast (sealsamas: 11). Samasugusel viisil kui Lotmani *piirjoon* (ingl *boundary*) suhestub semiosfääri välise reaalsusega, seob Laclau *piir* (ingl *limit*) diskursiivse formatsiooni sisese ja reaalse. See terminierinevusele mängimine ei ole meie arvates õnnestunud. *Limit*'i ja *boundary* vahel Lotmani töödes funktsionaalset ja põhimõttelist eristust ei ole, selle kinnituseks võib vaadata nt Wilma Clarki ingliskeelset tõlget „Kultuurist ja plahvatuses“, kus tõlkija, kelle kompetentsust ei tasu kahtluse alla seada, kasutab nimelt tõlkevastena *limit*. Ka vene keeles on sõna „граница“ seotud nii piiritletava objekti sisemiste kui väliste piiridega.

Kuid mingem edasi sisulisema kriitikaga. Mihkelsaar väidab, et reaalne on kaugel sellest, et seda saaks samastada reaalsusega. „Diskursuse analüüsis viitab reaalne tähistamisstruktuuri enda sisemistele piiridele, mitte aga reaalsuse ja semiosfääri piirjoontele. Siin on meil tegemist struktuurilise tühimiku või lüngaga struktuuris, mistõttu tähistamisprotsess ei saa langeda endaga kokku ja konstitueerida ennast kui ühemõttelist ja täispositiivset reaalsust. Reaalne osutab Laclau mõtlemises tähistamise sisemistele piiridele“ (sealsamas: 11). Sellega võib nõustuda, aga tuleb täpsustada, et seesama sisemise totalisatsiooni võimatus nõuab, et selle sulgemise funktsiooni peab enda peale võtma mingi osaliselt struktuuriväline jõud (Laclau 2015a: 392). Seega ei saa seda diskursuse sulgemist, olgugi ajutist, kuid siiski paratamatut (vastasel korral ei tekiks tähendusetekkeks vajalikku süsteemsust) ette kujutada ilma võimaliku Teiseta. Lotmani jaoks on semiosfääri struktureerivad tunnused (nt piiritletus) olemuslikult seotud tähendusloome ja semiootilise subjektiga, kes aga, nagu Lotman semiosfäärist kõneldes rõhutab, on homomorfne mis tahes semiootilise tervikuga (semiosfäärina võib käsitleda nii semiootilist ruumi ehk siis tähendusloome ruumi laiemalt, kui ka subjekti (Lotman 1999)). Semiootikaväliselt on nii semiosfääril, konkreetse kultuuril või semiootilisel subjektil paratamatult vaja, et ennast saaks piiritleda, luua teatav identifkatsioon, samastumine. Olgu

selleks teine kultuur, tekst, semiootiline keel, ehk siis see väline jõud, mis laseb diskursiivse välja liigendamata elementidel koonduda diskursuse momentideks ehk liigendatud ühikuteks (Laclau & Mouffe 1985: 105). Seega tundub, et Mihkelsaar püüab selles *piiri* mõiste erinevuses näha suuremat diferentsi, kui seda Lotmani ja Laclau teoreetiline mõte võiks võimaldada.

4. DIALOGIST JA ANTAGONISMIST

Kahtlust, et Mihkelsaar pole päris täpselt tabanud meie semiootilise hegemoonia-teooria eesmärke, süvendab 3. alapunktis esitatud Lotmani *dialoogi* ja Laclau *antagonismi* mõiste võrdlev analüüs ja nende (Mihkelsaare arvates) põhimõttelise erinevuse, tõlkimatuse toonitamine. Oleme siinkohal Mihkelsaarega täiesti nõus, need ongi erinevad mõisted ja erinevas funktsioonis. Samas aga tuleb osutada, et me ei kõrvutanud semiootilise hegemooniateooria lähenemise ontoloogilisel tasandil mitte mõisteid *antagonism versus dialoog*, vaid rääkisime samas funktsioonis olevatest mõistetest: *antagonism* (Laclau) ja *tõlkimatus* (Lotman). Tõlkimatus ilmneb kas või esmasel kognitiivsel tasandil kui nt nägemise kaudu avanev väline impulss, mis on oma loomult kontinuaalne/ikooniline, tõlgitakse diskreetseks, kõneliseks mõtlemiseks. Tõlkimatus diskreetse ja kontinuaalse vahel on aluseks pidevale dünaamikale ja lõpliku tähendusliku sulu võimatusele, paratamatule antagonismile, kui kasutada Laclau terminoloogiat. On selles suhtes kurioosne, et Mihkelsaare artiklist ei leia me kordagi mõisteid *tõlkimatus*, *diskreetne* ja *kontinuaalne* meie mõistetud (lotmanlikus) tähenduses. Sõna „tõlkimatus“ iseloomustab tal üksnes Lotmani ja Laclau põhimõistete sünteesi võimatust ja osutab meie ettevõtmise nurjumisele.

Teadupärast on Lotman *dialoogi* mõiste võtnud kohandades üle Mihhail Bahтинilt, kes ei räägi dialoogist kui formaalsest kõnesituatsioonist, vaid kui teatavast formaalsete kommunikeerijate positsioonide aluseks olevat erilaadsest suhestumisest. Dialoogis assimileeritakse mingi kõnealune sõna oma kontseptuaalsesse süsteemi, mis on täidetud spetsiifiliste objektide ja emotsionaalsete väljenditega, ent see sõna on lahutamatu seotud ka *võimaliku* vestluspartneri vastusega, motiveeritud nõustumise või mittenõustumisega (Bahtin 2001: 282). Mõnes mõttes on dialoogis esikohal potentsiaalne vastus, aktiveerimisprintsip, mis loob aluse aktiivseks vastuseks. On oluline rõhutada, et adressaat (antud juhul *teine* kultuur, subjekt) ei ole kunagi üksnes passiivne vastuvõtja, vaid aktiivne adressandi (antud juhul *oma* kultuur, mina) „ütluse“ konstrueerija, kes täiendab osutatud kommunikatiivset suhet just oma nüansirikkusega. Dialoog osutab seega tähendusloomele omase tõlkimatuse tingimustes toimuvale tõlkimisprotsessi eripärasele suhestumisviisile, katsele seda tähendust luua. Laclau sõnavarasse ümberpanduna iseloomustaks tähistamisprotsessile ontoloogilisel tasandil omane tõlkimatus antagonistlikku suhestumist, dialoog aga oleks tõlkimist täpsustav mõiste, mis toimib üksnes tõlkimatuse tingimustes. Dialoog pole seega siin mõeldud üksnes kitsalt kui vahend demokraatliku konsensuse saavutamisel, vaid ka kui osutus välisele, Teisele kui tähendusloome

paratamatule eeltingimusele. Reaalses kommunikatsioonis võib dialoogilisus olla ka varjul, maha surutud. Siis saame rääkida teistsugustest suhestumistüüpidest, mis tähendusloomet kujundavad: *kultuur–antikultuur*; *kultuur–mittekultuur*; *kultuur–mitte-kultuur*.

Täpsustuseks tuleb muidugi lisada, et see tõlkimatus osutab üksnes identse tõlke võimatusel, tõlkimise kaudu leitakse alati mingid kultuurilised tõlkeekvivalendid, mis tähendusliku kommunikatsiooni võimalikuks teevad. Meenutagem, et ka Laclau käsitluses kujuneb tähenduslik diskursus samaväärsus- ja erinevusloogika pingeväljas. Lotmani jaoks on dialoogilisus ja sellega kaasnevad piirid seega tähendusloome, mõtlemise kui sellise tingimuseks. See ei ole meie arvates kommunikatsiooni jaoks väline. Siinkohal on oluline rõhutada, et just põhimõtteline tõlkimatus on alati uue tähenduse võimalikkus. See aga tähendab, et iga tõlkimatus avab meile kimbu erinevaid potentsiaalseid teid, uusi antagonisme, mille vastandlikud osapooled leiavad oma ajutise ühenduse kultuurikeelte omavahelises koosmängus. Kuigi Laclau keskendub oma ontoloogias antagonismi poliitilise mõtestamise järelemittele, ei tähenda see, et tema eesmärk on loobuda ühiskondlike ühenduste analüüsimiseks vajalike diskursiivsete vahendite otsimisest. Viitab ju diskursuse analüüsiki ennekõike nimelt diskursuse võimalikkuse analüüsimisele (vt Laclau 2015b). Ent ta on vähe tähelepanu pühendanud konkreetsetele kategooriatele, mille kaudu seda analüüsi teha (ja see polegi automaatselt kriitika Laclau suhtes, kuna kõiki ülesandeid ei saagi täita üks inimene). Ja just see on täiendus, mida me oma semiootilise hegemooniteooriaga püüdsime sisse tuua.

5. KOKKUVÕTE

Tuleb nõustuda Mihkelsaarega, et Laclau tegeleb oma töödes eksplitsiitselt ontoloogiaga, sellal kui Lotman rohkem püüab leida meetodeid. Kuid see ei tähenda kaugeltki, et Lotmanil ontoloogia puuduks. Nende ontoloogiliste aluste avamisega oleme oma töödes ka tegelenud ja siin teatud kongeniaalsuse nägemine julgustas meid üldse nende kahe mõtleja loomingu sünteesi ette võtma.

Ei saa nõustuda väitega, et Laclau ja Lotmani piiri mõiste erineksid oma funktsioonis: piiritlemine sisemise ja välisega on alati vastastikku üksteist tingivad. Vastupidist väita tähendaks Lotmani keeles öelda, et ükskeelne kodeerimine on võimalik. Ka Laclau käsitluses toimub piiritlemine samaväärsus- ja erinevusloogika pingeväljas ehk tõlkimatuse tingimustes (Lotman), mis aga paratamatult nõuab mingit ajutist fikseerimist (sulgu, tõlkimist). Vastasel korral poleks mingi kommunikatsioon ja ühes sellega ka identifitseerimine võimalik.

Samuti tuleks siin arvestada ka Lotmani ja Laclau kirjutiste distsiplinaarse kuulumisega. Laclaul on radikaalse demokraatia kontseptsioon seotud alati ka normatiivsusega, millest ühtlasi kasvab välja nõue demokraatia pidevaks ümbermõtestamiseks. Lotman pole niisugust eesmärki oma töödele seadnud, vaid püüab reaalseid kultuurisituatsioone kirjeldada ja seletada seal valitsenud tähendusloome

mehhanisme. Nõustume siinkohal Mihkelsaarega, et kui Lotman teeb poliitikast kultuuri ühe semiootilise allsüsteemi, siis Laclau politiseerib kõik kultuurilised identiteedid, praktikad ja institutsioonid. See ei tähenda, et kultuurimaailm on vahetult poliitiline. Et ennast kirjeldada, peab kultuur välistama mõned teised endakirjelduse võimalused, suruma enda alternatiivid tagaplaanile. Selles mõttes on see protsess tahes-tahmata poliitiline (sealsamas: 24). Põhjusi, miks poliitika ja võimuprobleematika jäid Tartu–Moskva koolkonna akadeemiliste huvide ringist välja, on arvatavasti nii subjektiivseid kui objektiivseid. „Tegutsedes uurijana Nõukogude Liidus ei saanud nad (ka parima tahtmise korral) tegeleda kaasaja „kuumade teemadega“ – olgu selleks siin antud juhul poliitika või võimusuhted –, sest see oleks paratamatult kaasa toonud uuritava objekti-probleemi semiootilise tunnustamise“ (Ventsel 2018). See ei tähenda, et võim ja poliitika oleks koolkonna huvide ringist puudunud. Kui heidame pilgu koolkonna loodud erialasele terminoloogiale, siis see lausa ootab, et seda tõlgendataks võimusuhte raamistikus: *tuum–perifeeria, kultuurikeelte hierarhialisus*, vastandused *kultuur–antikultuur* jne (sealsamas).

Loodame, et suutsime eelnevatel lehekülgedel näidata, mis alustelt me oma sünteesi ette võtsime, miks need lähenemised on üksteist täiendavas, mitte vastandavas suhtes ja mis tingis meie arvates Mihkelsaare tõlgendused. Seega jääme siin põhimõtteliselt teistsugusele seisukohale kui Janar Mihkelsaar, kes artikli lõpus kirjutab diskursuse analüüsi ja semiootilist kultuuriteooriat eraldavast kuristikust, mis ühelt poolt ärgitab /.../ „lõputut dialoogi ja teiselt poolt lakkamatut antagonismi. Et kõigel sellel oleks mingi mõte, peab olema juba langetatud otsus ühe [meie rõhuasetus] lähenemise kasuks“ (sealsamas: 25). Kas selline ühe tee radikaalne valik on poliitiline?

VIITEALLIKAD

- Bahtin, Mikhail 2001. *The Dialogic Imagination. Four Essays* (M. Holquist (ed.)). Austin: University of Texas Press.
- Bevir, Mark 2008. Meta-methodology: clearing the underbrush. Lk 48–70 kogumikus Box-Steffensmeier, Janet; Brady, Henry; Collier, David (toim.) *The Oxford handbook of political methodology*. Oxford: Oxford University Press.
- Hay, Colin 2006. Political ontology. Lk 78–96 kogumikus Goodin, Robert; Tilly, Charles (toim.) *The Oxford handbook of contextual political analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, Peter 2003. Aligning ontology and methodology in comparative research. Lk 373–404 kogumikus Mahoney, James; Rueschemeyer, Dietrich (toim.) *Comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jørgensen, Marianne W; Phillips, Louise J 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Kaplan, Michael, 2010. The Rhetoric of Hegemony: Laclau, Radical Democracy, and the Rule of Tropes. *Philosophy and Rhetoric* 43(3): 253–283.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards radical Democratic Politic*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2015a. Diskursus. Lk 385–395 kogumikus Lipping, Jüri (toim.) *Antagonism, poliitika hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto.

- Laclau, Ernesto 2015b. Poliitika retoorika. Lk 273–301 kogumikus Lipping, Jüri (toim.) *Antagonism, poliitika hegemoonia: valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto.
- Lotman, Mihhail 2000. A few notes on the philosophical background of the Tartu school of semiotics. *European Journal for Semiotic Studies* 12, 23–46.
- MTS 1998 = Neklyudova, S. Yu (ed.), *Moskovsko-Tartuskaya semioticheskaya shkola. Istoriya, vospominaniya, razmyshleniya*. Moskva: Shkola „Yazyki russkoj kul'tury“. [Moscow-Tartu School of Semiotics. History, Memories, Thoughts.]
- Lotman, Juri 2006. Kultuurisemiootika ja teksti mõiste. Lk 234–240 raamatus Lotman, Juri (koost.) *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion.
- Lotman, Juri 2009. *Culture and Explosion*. Mouton de Gruyter.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2008. Towards a semiotic theory of hegemony: naming as hegemonic operation in Lotman and Laclau. *Sign Systems Studies* 36.1, 167–183.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2010. An outline for a semiotic theory of hegemony. *Semiotica: Journal of the International Association for Semiotic Studies* 2010(182), 443–474.
- Ventsel, Andreas 2011. Hegemonic signification from Cultural Semiotics point of view. *Sign Systems Studies* 39, 2/4, 58–88.
- Ventsel, Andreas 2011. On the Independence of the Humanities: TMS and Official Soviet Politics of Science. Review: Max Waldstein, Soviet Empire of Sign. VDM Verlag Dr. Müller, 2008. *Sign Systems Studies* 39, 2/4, 357–366.
- Ventsel, Andreas 2018. Võimu analüüsimisest kultuurisemiootika perspektiivist. *Akadeemia* 1, 130–139.
- Waldstein, Maxim 2008. *Soviet Empire of Signs: A History of the Tartu School of Semiotics*. VDM Verlag.